

Кривоший О. П.

**«СПОГАДИ ПРО УЧАСТЬ ЖІНОК В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ
ТА ЖІНОЧОМУ РУСІ ...» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1918 – 1924 РОКІВ***

Провідним напрямком сучасної історіографії стала соціальна історія, яка акцентує увагу дослідників на антропологічному підході до вивчення подій, явищ та духовної сфери життя суспільства. Завдяки науковим здобуткам етнографії, соціальної, історичної та культурної антропології історики вивчають локально-історичні способи організації життєустрою людських спільнот: світогляд, вірування, традиції і звичаї. Саме погляди окремих суспільних груп на певні події та явища, їхнє ставлення до цих подій і виступають основою етичних, естетичних і, взагалі, будь-яких життєвих відмінностей, на основі яких здійснюється пізнання й оцінка навколишнього світу [1].

Стійка тенденція до антропологізації історичних досліджень, спричинила докорінні зміни і в ставленні до джерельної бази історичної науки та переорієнтації дослідницьких стратегій.

Залучення до джерельної бази комплексу «его документів» (біографій, мемуарів, автобіографій, щоденників, листів, спогадів), які нині визнано повноцінними історичними джерелами, у поєднанні з традиційним джерельним матеріалом, додає конкретного людського виміру історичним реконструкціям сучасних дослідників. Саме в таких джерелах, через життя окремих осіб, розгортається історична подієвість, віддзеркалюється різноманіття соціальних відносин, політичні та культурні процеси. Увага до особи, як до головного актора історичних трансформацій, та прагнення писати історію «знизу» спонукають вітчизняних істориків все пильніше прислухатися до голосів безпосередніх свідків та учасників подій минулого. Саме такий підхід дає змогу почути «живі» голоси людей (окремих осіб), усвідомити способи їхнього світобачення та увести в історичне знання особливий досвід участі жінок в різного роду військових змаганнях [2, сс. 101 – 102].

* Робота виконана за підтримки та сприяння працівників Державного архіву Запорізької області і, зокрема, його директора Олександра Тедеєва.

З встановленням радянської влади на поч. 20-х р. ХХ ст. в Україні почала складатися нова, кардинально відмінна від попередньої, історична реальність, що обумовила соціалістичний розвиток країни протягом наступних 70 років. Значні суспільно-політичні та економічні перетворення цього періоду мали вирішальний вплив на формування статусу українських жінок та їхню участь в житті новоствореного радянського суспільства.

Суперечливий перебіг подій цього історичного періоду обумовив складність об'єктивного дослідження усіх явищ життя тогочасного українського суспільства, у тому числі й діяльності як офіційного (більшовицького) жіночого руху, так і протестних жіночих рухів [3].

У вітчизняній історіографії про діяльність офіційних жіночих організацій — комісій по агітації і пропаганді серед робітниць та жінвідділів, створених більшовиками при партійних комітетах КП(б)У усіх рівнів, писалося багато, хоча переважна більшість цих публікацій була відверто «зретушована» цензурою [4, сс. 3 — 105]. Характерною рисою більшості цих праць було позитивне висвітлення «переможної ходи» радянської влади та успіхів компартійного будівництва. Проблеми пересічних людей, жителів містечок, міст і регіонів України, які брали безпосередню участь у розбудові жіночих організацій, сценарії їхнього повсякденного життя, або взагалі не потрапляли на сторінки офіційної історіографії, або ж вряди-годи згадувалися для ілюстрування авторитарного характеру радянської політичної системи.

Проте, не зважаючи на існуючий історіографічний досвід, ще й досі залишаються відкритими чи дискусійними моменти пов'язані з історією заснування більшовицького жіночого руху на Півдні України, формами і шляхами його становлення, соціальною та етнічною структурами жіночого руху.

Виявлена нами у Державному архіві Запорізької області у фондi «Запорізький окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України» [5, спр. 890, арк. 1 — 35] збірка документів «Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении, воспоминания Горелик, Макаровой, Успенской, Кармановой, Харламовой» певною мірою дозволяє по новому подивитися на історію створення та діяльність жінвідділів на Півдні України та проникнути у хитросплетіння сценаріїв повсякденного життя пересічних людей тієї епохи [6].

Наративні джерела з історії жіночого руху Південної України 20-х р. ХХ ст. виявлені нами у фондах Державного архіву Запорізької області вводяться до наукового обігу вперше. Вони представлені індивідуальними спогадами жінок учасниць більшовицького жіночого руху в Запорізькому краї Голди Горелік [5, спр. 890, арк. 1 — 1зв.], Таїсії Макарової [5, спр. 890, арк. 2 — 4], Марії Макарової [5, спр. 890, арк. 5 — 19, 20 — 23 зв.], Поліни Успенської [5, спр. 890, арк. 26], Ірини Карманової [5, спр. 890, арк. 27], Марії Харламової [5, спр. 890, арк. 30 — 35.] та колективними спогадами жінок Хортицького району Запорізької округи [5, спр. 890, арк. 24 — 25].

Справа 890 дійшла до нас у доброму стані і являє собою зшиток з 35 аркушів та обкладинки з сірого, цупкого паперу. Вона була сформована, очевидно, у вересні — грудні 1928 р. у жінвідділі Запорізького окружного комітету комуністичної партії (більшовиків) України (ОК КП(б)У), де й відкладалася.

Тексти всіх спогадів написані російською мовою і, в переважній більшості, надруковані на аркушах різного формату, різними кольорами (червоний, синій і чорний, очевидно, на різних друкарських машинках — прим. авт.) і в різний час.

Привертає увагу той факт, що до трьох не закінчених машинописних копій спогадів М. Макарової додано і оригінальний рукописний варіант тексту. Складається враження, що робота з передруку цих спогадів була припинена на півдорозі і більше не поновлювалася. Оригінал рукопису являє собою документ написаний на чотирьох листках сірого паперу, синім чорнилом, каліграфічним жіночим почерком та засвідчений в кінці підписом автора.

На обкладинці зшитку, фіолетовим чорнилом, очевидно, рукою укладача, виведено заголовок справи: «Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении, воспоминания Горелик, Макаровой, Успенской, Кармановой, Харламовой». Над заголовком у такий же спосіб, але вже почерком іншої людини зроблено напис: «Женотдел». Нижче заголовка, тим же почерком зазначено: «Окончено 20/VIII — 1928 г.» Таким чином, при формуванні справи на її обкладинку, скоріше за все, була винесена дата написання спогадів І. С. Кармановою — 20/VIII — 1928 г. [5, спр. 890, арк. 27] бо всі інші тексти спогадів не датовані.

Спогади присвячені подіям, що відбувалися на теренах Запорізького краю в період з 1919 по 1924 рік і розкривають особливості участі жінок м. Олександрівська (з 1921 р. — Запоріжжя) в громадсько-політичному житті краю на тлі історичної епохи. Вони однакові за часом і метою їх створення та подібні за функціональним навантаженням. Авторки мемуарів були очевидицями, а подекуди, й активними учасницями більшості описуваних подій. Ця обставина, в значній мірі, підвищує їхні інформаційні можливості та поглиблює уявлення істориків про жіночу візію радянського минулого Південної України. Всі наративні джерела являють собою яскравий приклад соціального замовлення. Авторки спогадів, наперед знаючи мету їх написання, (приурочено до десятих роковин радянської влади — прим. авт.) зображували події, людей та їхні вчинки в більшості випадків, з позицій пануючої більшовицької ідеології, аніж крізь призму власного бачення. Проте, подекуди, в текстах, можна «розгледіти» і суто індивідуальне сприйняття авторками середовища, в якому вони опинилися, та почути «живі голоси» людей тієї епохи. Таке сприйняття реальності тогочасними людьми, в нашому випадку жителями міста Олександрівська, формувалось під впливом цілого ряду факторів як внутрішнього розвитку суспільства (тиск партійної ідеології, наприклад), так і світоглядними, соціальними, культурними та політичними орієнтаціями самих суб'єктів. В цьому контексті виявлені нами наративи залишаються непересічним джерелом інформації, поданої безпосередньо з глибини тогочасних подій. Структура повсякденності, як відомо, охоплює не лише соціо-побутові, але й культурно-ментальні основи життєдіяльності людини [7, с. 397]. Особисті спогади, в цьому контексті, можуть розглядатися і як ефективний інструмент відтворення минулого, і як безпосередні враження про життя людей в їхньому справжньому вигляді. Прості, «середньостатистичні» люди отримують не тільки місце в історії, але й роль у «виробництві» історичного знання. Спогади очевидців та учасників подій дають можливість через відображення деталей побуту та повсякденного життя конкретних людей усвідомити і, до певної міри, відчутти спосіб життя суспільства в умовах переходу до нових радянських норм і стандартів життя, зміни в настроях окремих людей, мікро-груп та суспільної свідомості в цілому.

Головним «героем» «Спогадів ...» стали події 1919 — 1921 рр. які відбувалися в межах м. Олександрівська та Олександрівського (Запорізького) повіту і були пов'язані із заснуванням при Олександрівському партійному комітеті КП(б)У

першої офіційної більшовицької жіночої організації — комісії по агітації і пропаганді серед робітниць та жінвідділу.

Описи цих подій «випали» як з офіційної історії Запорізької області [8, сс. 83 — 86], так і з «Нарисів історії Запорізької обласної партійної організації» [9, сс. 60 — 69]. А між тим, саме події, які відбувалися в Олександрівську в лютому — березні 1919 р., за свідченнями авторинь спогадів, і поклали початок формуванню в Україні осередків більшовицького жіночого руху.

Від жовтня 1917 р., коли олександрівські більшовики здійснили першу спробу захопити владу в місті, і до кінця жовтня 1920 р., коли в місті була остаточно встановлена радянська влада, Олександрівськ багаторазово (за свідченнями сучасників, близько 40-а разів) [5, спр. 890, арк. 15] переходив під контроль «різнокольорових» військових адміністрацій: більшовиків, Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Нестора Махна, Антона Денікіна та Петра Врангеля. В цей надзвичайно складний період історії Запорізького краю, характер жіночої діяльності повинні були визначати три основні чинники — війна, голод та епідемії. Жіноче питання, начебто, повинно було відійти на другий план, проте, агресивна політика більшовиків активно втягувала жінок у вир політичного життя [10]. Починався складний і болючий, для південноукраїнського соціуму, процес пошуків нового жіночого ідеалу, який відповідав би чоловічому ідеалу епохи. Відображенням цього процесу стали спогади жінок про їхню участь у громадянській війні та новому для тогочасної провінційної спільноти жіночому русі, ініційованому більшовицькою партією.

У ніч під Новий 1919 рік [11, с. 26] загони Червоної Армії разом з «іншими військовими частинами» — загонами повстанської армії Нестора Махна, зламавши опір німців і гайдамаків, в черговий раз оволоділи повітовим містом Олександрівськом [12].

В кінці лютого, із сусіднього Катеринослава до Олександрівська, дорогою на Крим, переїздить штаб новоствореної Задніпровської Радянської дивізії [13] на чолі з харизматичним комдивом Павлом Дибенком. Разом із штабом до міста прибуває ще одна, не менш колоритна і надзвичайно дієва особа, начальник політвідділу цієї дивізії і громадянська дружина комдива Олександра Михайлівна Коллонтай [14].

Незадовго перед цим, (на початку лютого 1919 р.) полум'яну революціонерку О. Коллонтай було призначено наркомом пропаганди Радянської республіки [15, с. 144], а також, в числі найбільш активних діячок більшовицького жіночого руху, обрано до складу новоствореної комісії по агітації і пропаганді серед робітниць при Центральному Комітеті більшовицької партії [16]. Однак, кипуча натура Олександри Михайлівни прагнула не лише кар'єрних злетів, але й воз'єднання з коханим чоловіком, який, на той час, перебував на Півдні України.

Довідавшись, про те, що П. Дибенкові доручено сформувати та підготувати до наступу на Таврію і Крим стрілецьку дивізію, Олександра Коллонтай домовляється про призначення себе на посаду начальника політвідділу цієї дивізії і терміново від'їжджає з Москви на Україну.

Від 15 лютого О. Коллонтай вже в Катеринославі [17], поруч з комдивом П. Дибенком та його проблемами [18]. Вона невтомно виступає на мітингах і зборах, вчить командирів і комісарів дивізії вести політико-агітаційну роботу серед червоноармійців та місцевого населення [19], налагоджує випуск газети «Борец за свободу» [20], а ще, проводить значну роботу по згуртуванню «жіночої маси».

Переїхавши до Олександрівська, О. Коллонтай відразу ж починає проводити серед місцевого населення та бійців загонів Нестора Махна агітаційно-роз'яснювальну роботу [21, с. 29], ініціює проведення в місті перших велелюдних жіночих зборів [5, спр. 890, арк. 2]. На перші жіночі збори прийшли не лише олександрівські робітниці та домашні служниці, а й чоловіки — дрібні службовці, робітники заводів і залізничних майстерень, червоноармійці, революційні матроси, махновці, бійці партизанських загонів. Більшість чоловіків (особливо вихідців із села — прим. авт.) із значною мірою скептицизму ставилася до задумів більшовиків узаконити громадянський шлюб та урівняти жінку в правах з чоловіком. Взявши слово, полум'яна революціонерка Олександра Коллонтай захоплено розповіла присутнім про революційну енергію мас, про вільне кохання, громадянський шлюб, позашлюбних дітей та участь жінок у боротьбі за радянську владу. Після її виступу «о новом быте и участии женщины в общественной жизни», [5, спр. 890, арк. 2] скептицизм олександрівських чоловіків, за свідченням сучасників, швидко переріс в глухий протест. «Знаю по многим рабочим семьям, — підкреслювала в своїх спогадах Марія Макарова — что в это время ссоры на этой почве между мужем и женой проходили Большие ...» [5, спр. 890, арк. 5].

Невдовзі, після жіночих зборів, олександрівські комуністи, в один з перших днів березня, на загальних партійних зборах, дружно обирають «комиссию по работе среди женщин при паркомме ...» [5, спр. 890, арк. 2, 5] — першу, на теренах не лише Катеринославської губернії, а й усього Півдня України, комісію по агітації і пропаганді серед робітниць [22]. До її складу, після відкритого поіменного голосування, ввійшли: Клавдія Андоньєва (Даниленко), Таїсія Макарова та Марія Макаренко (Макаріхіна) [5, спр. 890, арк. 2, 5, 20].

На перше засідання комісії, відразу ж прозваної чоловіками-комуністами «бабською» [5, спр. 890, арк. 2, 5], зібралися майже всі жінки-комуністки міста Олександрівська. За свідченнями учасників зборів їх було близько двадцяти [5, спр. 890, арк. 2]. Це були різні за віком, життєвим досвідом, культурним і освітнім рівнем жінки, яким належало, в прифронтовому місті, розпочати роботу по згуртуванню «відсталі жіночої маси». Частина присутніх на засіданні комуністок відразу ж виступила за ініціативну поведінку жінок у вирішенні назрілих соціальних проблем [5, спр. 890, арк. 1]. Більш досвідчені жінки-комуністки воліли, дочекавшись інструкцій партійного комітету, проводити роботу виключно під керівництвом та в інтересах більшовицької партії. Не дійшовши згоди «с чего начать работу и с кем работать» [5, спр. 890, арк. 2], члени комісії вирішили «пойти к Колонтай на квартиру и поговорить более подробно о плане работы» [5, спр. 890, арк. 2].

Олександрі Михайлівні така ініціатива жінок, очевидно, сподобалася, бо вона зустріла гостей привітно і довго та гаряче «развивала свою речь на счет очень заманчивых коммунистических идей об общественных кухнях, прачечных, яслях, школах, как необходимых задачах, которые мы должны разрешить в жизни ... Все это, нам казалось таким красивым, легко осуществимым, если к этому делу примкнут все женщины. Как же приступить к делу, т. е. с чего начать и после ухода Колонтай нам не было ясно» [5, спр. 890, арк. 2] — відмітила у своїх спогадах, учасниця цієї зустрічі, Таїсія Макарова.

Доки члени комісії визначались як, і з чого почати роботу з жінками, ініціативна і досить амбітна політпрацівниця Червоної армії Перл Карповська (П. С. Жемчужина), згуртувавши навколо себе кількох жінок, почала, від свого імені, направляти їх на виконання різноманітних суспільнозначимих робіт. Актив групи

П. Карповської склали дві олександрівські робітниці-поліграфістки Голда Горелік та Софія Афоніна [5, спр. 890, арк. 1]. Жінки прали і латали білизну для поранених червоноармійців в лікарнях міста, носили воду, рубали дрова, розвантажували вугілля, шили одяг, за словами Г. Горелік, «лазили вездє и всюду» [5, спр. 890, арк. 1]. В цей же час, члени жіночої комісії, яку очолювали Клавдія Андоньєва і Таїсія Макарова, отримавши настанови від О. М. Коллонтай та парткому, беруться проводити з «несвідомими жіночими масами» міста Олександрівська роз'яснювальну та агітаційно-пропагандистську роботу [5, спр. 890, арк. 2, 5]. Вони налагоджують зв'язки із спілкою жінок — домашніх служниць міста, яку невдовзі, за їх настійливою вимогою, було перейменовано на Спілку Домашніх Робітниць [5, спр. 890, арк. 3, 5]. Організують спілку жінок-робітниць «Синьки Краски», а трохи згодом — спілку «Печатниці» та «Союз Иглы» [5, спр. 890, арк. 5].

На початку квітня, на Слободці (робітничий виселок, нині в межах Жовтневого району міста Запоріжжя) в приміщенні школи «на валах», члени жіночої комісії яку очолювали К. Андоньєва, Т. Макарова та М. Макаренко (Макарихіна) проводять збори «жен рабочих и всех женщин вообще» [5, спр. 890, арк. 3]. «Это было — як зазначає в своїх спогадах Т. Макарова — в одно из воскресений, объявления были расклеены всюду, особенно на маленьком базаре. Не помню повестку дня, *но агитатор был из мужчин.* (виділено нами — прим. авт.). Проводили собрания (запрошували прийти на збори — прим. авт.) все женщины-коммунистки. Ходили тогда гурьбой всюду. Председательствовала Миллер-Колокольцева, собрание прошло хорошо и женщин было полный класс. Выступали с речью жена рабочего, коммунистки, много горячего говорили о необходимости освобождения женщин» [5, спр. 890, арк. 3]. Навколо «жіночої комісії» почало формуватись середовище жінок-активісток та співчуваючих. Воно складалось переважно з дружин, вдів та близьких родичок олександрівських комуністів. На вимогу місцевого партійного комітету, жінок-активісток починають, нарівні з чоловіками, залучати до патрулювання міста, до відбування нічних чергувань в партійному комітеті, розвантаження вагонів та виконання іншої, фізично важкої роботи.

Напередодні першого травня, олександрівські жінки-комуністки, аби гучніше заявити про свою діяльність, взялися організувати жіночу колону, щоб пройти вулицями міста з революційними піснями, червоними прапорами та гаслами. «... Большая женская колонна, выступала вместе с коммунистками, масса беспартийных женщин, Макарихина со знаменем впереди ...» — так описує в своїх спогадах першу організовану ходу жінок вулицями міста її безпосередня учасниця Таїсія Макарова [5, спр. 890, арк. 3]. Перше травня стало для жителів Олександрівська останнім мирним днем весни 1919 р. За кілька днів, загони Никифора Григор'єва, одного з командирів Задніпровської Радянської дивізії, зневірившись у політиці радянської влади на Півдні України, підняли антибільшовицьке повстання і повели наступ на Олександрівськ. Аби залучити до лав захисників міста якомога більше бійців, партком терміново влаштовує для жінок курси червоних сестер та курси з вивчення стрілецької зброї [5, спр. 890, арк. 6]. Жінок, нашвидкуруч, навчають стріляти, перев'язувати поранених, а ще залучають до нічних патрулювань, участі в «облавах на контрреволюціонерів» та до «приготування чаю для всіх» [5, спр. 890, арк. 3].

Наприкінці травня, двадцятишестирічна комуністка Євгенія Міллер-Колокольцева перебирає на себе обов'язки секретаря Олександрівського міського комітету КП(б)У [5, спр. 890, арк. 3]. Вона докладає багато зусиль для організації, в

умовах прифронтового (з Півдня саме наступали війська білогвардійського генерала Денікіна — прим. авт.) хаосу, оборони міста, створення більшовицького підпілля та залучення до цієї роботи найбільш активних та відданих справі більшовицької революції жінок [5, спр. 890, арк. 23]. Десятого липня, червоноармійські частини вимушені були здати Олександрівськ білогвардійцям. В місті, для роботи в більшовицькому підпіллі, були залишені Клавдія Даниленко (Андоньєва), Марія Макарова (Макаріхіна), Феня Коган, Галина Семенова, Зеленова, Сошка та ще декілька жінок-активісток [5, спр. 890, арк. 23].

Тим часом, Політбюро ЦК КП(б)У заслухавши питання про роботу серед жінок, приймає (лише 18 липня 1919 р.! — прим. авт.) рішення про організацію при ЦК КП(б)У комісії по пропаганді та агітації серед робітниць. До її складу ввійшли: О. Коллонтай, В. Мойрова, О. Чернишова та ін. [23, с. 58]. В Україні «де-юре» розпочинається формування осередків більшовицького жіночого руху всіх рівнів. Хоча, «де-факто» такий осередок почав діяти в місті Олександрівську ще в березні 1919 р.

Таким чином, виявлені у Державному архіві Запорізької області документи дозволяють значно розширити уявлення про конкретні історичні процеси пов'язані з обставинами створення та становленням більшовицького жіночого руху на Півдні України, про його соціальну та етнічну структуру, а також про форми і методи роботи жіночих рад. Однак, значення документів, як історичного джерела, набагато більше. Важко переоцінити їх цінність для певних генеалогічних досліджень, а також для вивчення історії повсякденності радянської епохи та впливу військового чинника на повсякденне життя тогочасного українського суспільства. Саме тому автор вважає доцільним увести у науковий обіг «Спогади про участь жінок в громадянській війні і жіночому русі ...» майже в повному обсязі.

Документи подаються мовою оригіналу. При публікації збережено мовні, орфографічні та стилістичні особливості спогадів. Це ж стосується і написання з великої літери низки термінів і аббревіатур, традиційно вживаних у 20-х рр. ХХ ст., а також загальноприйнятої норми вказувати в документах лише прізвища дійових осіб (без їх імені). Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Незрозумілі місця текстів зауважено у примітках. Очевидні помилки виправлені без застережень.

Висловлюємо сподівання, що публіковані джерела будуть належно поціновані дослідниками історії повсякденності радянської епохи та дослідниками жіночої історії радянської України і допоможуть більш глибоко пізнати сутність суперечливих суспільно-політичних процесів, відображенням яких стали спогади жінок-активісток про «... участь жінок в громадянській війні і жіночому русі ...».

Примітки та бібліографія

1. Автор поділяє думку вітчизняної дослідниці Н. Яковенко про те, що суспільство являє собою утворену людським матеріалом структуровану систему, що реалізує себе через конкретні — завжди різні в часі і просторі — вчинки людей. Див. : Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів / Яковенко Н. М. — К. : Генеза, 1997. — С. 5 — 6.

2. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940 — 50-х рр. / Кісь О. // Схід-Захід: Історико-

культурологічний збірник. Спеціальне видання: Історична пам'ять і тоталітаризм: Досвід Центрально-Східної Європи» [ред. В. Кравченко, Г. Грінченко]. — Харків, 2009. — Вип. 13 — 14. — С. 101 — 125.

3. Під офіційним жіночим рухом, автор розуміє, жорстко контрольовану більшовиками колективну діяльність жінок направлену «де-юре», на поліпшення їх становища, зміну чоловічої домінації в суспільстві, а «де-факто», на притягнення жінок до компартійного будівництва і боротьби за «нові» громадсько-політичні ідеали.

Під протестним жіночим рухом, автор розуміє, індивідуальну та колективну діяльність жінок направлену проти різноманітних примусових спроб офіційної влади «притягти» населення того чи іншого регіону до участі в боротьбі за «нові» (більшовицькі) ідеали та побудову нового радянського суспільства.

4. Bukley, Mary *Women and Ideology in the Soviet Union*. Harvester Wheatsheaf. Michigan University Press. 1989. — 316 P.

5. Державний архів Запорізької області. (Далі ДАЗО), ф. П. 1, оп. 1.

6. Автор підтримує думку про те, що чоловіки і жінки, по різному сприймають і відображають навколишній світ, і зрозуміло, їхня ментальність (а під ментальністю ми розуміємо «сукупність образів, почуттів, вражень і уявлень, які виникають у людини в результаті її спілкування із зовнішнім світом (див. : Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? Историографические заметки / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. — 1995. — № 3. — С. 158 — 166.) суттєво відрізняється одна від одної. За словами авторитетного російського історика Л. Пушкарьова, жінки також «використовують іншу, (відмінну від чоловічої — прим. авт.) ніж чоловіки, лексику. Їхнє мислення більш образне і конкретне. Вони створюють свою власну «картину світу» (див. : Пушкарев Л. Н. Гендерный анализ и его применение к изучению истории культуры / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. — 1999. — № 1. — С. 19 — 29). Виходячи з цього, ми, маємо перед собою, в якості спогадів, зразки жіночого світобачення. Наративи жінок дають можливість «побачити» і «почути», інші (відмінні від загальноприйнятих) реакції сучасників на події та оточуючу їх реальність. А також проникнути у духовний світ «мовчазної більшості» (з оглядки на демографічну ситуацію в регіоні) — південноукраїнських жінок.

З поміж відомих мені праць українських авторів, останнього десятиліття, можу згадати лише одну статтю безпосередньо присвячену мемуарам українських жінок першої чверті ХХ ст. : Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні / О. Оніщенко // Сіверянський літопис. — 2002. — № 5 (47). — С. 21 — 28.

7. Васильчук Г. М. Новітня російська історіографія «радянської повсякденності» 20 — 30-х років / Г. М. Васильчук. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. ХХІ. — С. 397 — 399.

8. История городов и сел УССР. Запорожская область. — К., 1981. — 728 с.; див. також: Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі [ред. і упоряд. : В. М. Костецький та ін.]. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969.

9. Нариси з історії Запорізької обласної партійної організації [ред. кол. : О. С. Шерстюк та ін.]. — К. : Політвидав України, 1968. — 356 с.

10. Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии. — Кишинев : Катря Молдовенеска, 1979. — 394 с.; Див. також: Волинець Л. Участь жіноцтва у

«листопаді» / Л. Волинець // Жіночий світ. — Вінніпег, 1955. — Ч. 11. — С. 2 — 3; Девосер-Вітошинська С. Участь жіноцтва у визвольних змаганнях 1918 — 1922 рр. / С. Девосер-Вітошинська // Новий шлях. — Торонто, 1981. — 14 березня та ін.

11. Анісімов. О. Н. Червоноармійці Олександрівська / О. Н. Анісімов // Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі [ред. і упоряд. : В. М. Костецький та ін.]. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969.

12. За офіційною версією радянської історіографії, місто Олександрівськ було звільнене «олександрівськими бойовими загонами за допомогою червоноармійських частин» в середині грудня 1918 р. Див. : История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область [8, с. 83]; Нариси з історії Запорізької обласної партійної організації [9, сс. 68 — 69].

13. До складу 1-ої Задніпровської Радянської дивізії, якою командував П. Дибенко входили багатотисячні загоны найбільш відомих на Півдні України отаманів — Нестора Махна та Никифора Григор'єва. 14 лютого 1919 р. між командуванням Червоної армії і махновцями було підписано офіційну угоду — махновські полки входили до 1-ої Задніпровської дивізії як 3-тя революційно-повстанська бригада імені батька Махна. Комбригом був призначений Н. Махно, і всі виборні партизанські командири залишилися на своїх місцях. Столицею махновського руху було с. Гуляйполе Олександрівського повіту, Катеринославської губернії.

14. ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1. — спр. 890. — арк. 2, 5; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України [редкол. : Ю. Н. Єльченко та ін.]. — К. : Молодь, 1968. — С. 55 — 62.; Автори статті, яка побачила світ в «Українському історичному журналі» в квітні 1982 року В. П. Петров та Г. В. Воробйова коротко зазначили, що О. М. Коллонтай, навесні 1919 р., «як начальник політвідділу військ Кримського напрямку приїздить до Олександрівська, де розміщався штаб П. Ю. Дибенка». Жодної іншої інформації про події пов'язані з перебуванням О. Коллонтай в м. Олександрівську автори публікації навести не змогли.

15. Петров В. П. Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму (до 110-річчя з дня народження) / В. П. Петров, Г. В. Воробйова // УІЖ. — 1982. — № 4. — С. 144.

16. В грудні 1918 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про організацію при партійних комітетах усіх рівнів комісій по агітації і пропаганді серед робітниць. Про це докл. див: Организация работниц. Сборник резолюций и инструкций. — Одеса, 1920. — С. 3; Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение. Хрестоматия под редакцией Клары Цеткин. — М. — Л., 1929. — С. 391.

17. Борец за свободу. — 1919. — 16 лютого — № 26. Газета видавалась в Катеринославі політвідділом особливої групи якою командував П. Ю. Дибенко. Ось, що написала газета з приводу приїзду до Катеринослава О. М. Коллонтай: «Вчера (тобто 15 лютого — прим. авт.) из Москвы прибыла тов. А. М. Коллонтай. Вечером она выступила на собрании делегатов ком. ячеек фронта уезжающих в Харьков на фронтовой ком. съезде и знакомила их с вопросами кот. будут решаться на съезде. Тов. Коллонтай призывала к решительной рев. политике».

18. Найголовнішою проблемою П. Ю. Дибенка було прискорення формування стрілецької дивізії, здатної повести наступ на захоплену військами Добровольчої армії Таврію і Крим. Перед приїздом до Катеринослава О. Коллонтай, між командуванням Червоної армії і махновцями було підписано офіційну угоду — махновські полки входили до 1-ої Задніпровської дивізії. До махновського штабу і полків були

направлені політкомісари, діяльністю яких від 15 лютого опікувалась начальник політвідділу дивізії і громадянська дружина П. Ю. Дибенка О. М. Коллонтай. 12 – 16 лютого у с. Гуляйполі відбувся II з'їзд повстанців і селян 35 волостей (245 делегатів), що затвердив спілку із Червоною армією. У ході з'їзду анархісти розкритикували більшовицьку диктатуру і встановлення влади ніким не обраного Раднаркому України, охарактеризувавши уряд більшовиків як уряд «самозванців-призначенців». О. Коллонтай не могла не втрутитись в «ситуацію» напередодні наступу червоноармійських загонів у Приазов'ї (це відбулось 10 березня). Вона їде до Гуляйполя, де зустрічається з Н. Махном, політкомісарами махновських полків та своєю давньою приятелькою М. Никифоровою. Вони познайомились на початку липня 1917 р. в м. Кронштадт. Обидві агітували матросів Балтійського флоту виступити проти «буржуазної влади» та Тимчасового уряду на боці більшовиків і анархістів. Обидві близько познайомились з кремезним, революційно налаштованим матросом П. Дибенком та його товаришами. Після провалу липневої революції О. Коллонтай разом з П. Дибенком опиняється у в'язниці, а М. Никифорова перебирається, подалі від Петербурга, поближче до Гуляйполя, в м. Олександрівськ Катеринославської губернії. В лютому 1919 р. одна була начальником політвідділу дивізії, визначною діячкою жіночого (більшовицького) руху, інша, помітною діячкою анархістського руху Півдня України і бойовою подругою легендарного батька Махна.

19. 13 березня 1919 р., політвідділ 1-ої Задніпровської дивізії склав рапорт керівництву про свою діяльність в Катеринославі. Див. : Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов в 3 т. — К. : Политиздат Украины, 1967. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 214. В цьому рапорті, зокрема, говориться, що (далі мовою оригіналу) «с приходом войск в Екатеринослав (це сталося 27 січня 1919 р.) почалась просветительная работа в городе ... Вели агитацию в рабочих кварталах и среди оставшихся солдат-петлюровцев. Провели митинги и концерты ...».

За твердженням Г. В. Панакіна, за час свого перебування в Катеринославі Олександра Коллонтай встигла виступити на «восьми мітингах перед червоноармійцями, жителями міста, селянами ближніх сіл і містечок» [с. 27 – 28]. Див. : Панакин Г. В. От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай / Г. В. Панакин. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 180 с.

20. Газета «Борец за свободу» була заснована на початку лютого 1919 р. «еще в пути» — очевидно, у вагоні поїзда, яким працівники політвідділу їхали з Москви в Катеринослав. У рапорті політвідділу 1-ої Задніпровської дивізії від 13 березня 1919 р., з цього приводу, сказано що, «до образования здесь (в Катеринославі — прим. авт.) советских культурных организаций выпускали газету, начатую еще в пути, «Борец за свободу» для распространения в городе и прилегающих местностях, т. е. это была единственная информация о происходящих событиях. Теперь газета тоже издается, но больше обслуживает воинские части, жителей деревень и полосу фронта». Цит. за: Панакин Г. В. [19, с. 27].

21. Панакин Г. В. [19]; Див. також: Киценко М. Запоріжжя в бурях революції / М. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 142 с., іл. За твердженням автора, навесні 1919 р. «політвідділ Задніпровської дивізії провів в Олександрівську за участю О. М. Коллонтай, П. Ю. Дибенка, Г. І. Петровського і Артема 10 мітингів, (виділення тут і надалі зроблені нами — прим. авт.) на яких роз'яснювалося становище молодого радянської республіки і завдання місцевих органів влади» [с. 111 – 112].

22. За твердженням авторів статті «Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму ...» перша комісія по роботі серед жінок була створена О. М. Коллонтай в *Сімферополі*, «разом з головою сімферопольського ревкому Євгенією Богатур'янц, працівницями її апарату, колишніми політкаторжанками Арменуї Оввян і Ольгою Галкіною» [15, сс. 144 – 145]. Г. В. Панакин, посилаючись на газету «Известия» (Харків), вважав, що першу комісію по роботі серед жінок України було засновано в м. *Харкові* в травні 1919 р.: «первой ласточкой нового движения стала комиссия по работе среди женщин при Харьковском комитете КП(б) У, избранная из наиболее активных работниц при прямом участии Коллонтай» [19, с. 79]. Однак наведена вище інформація, оглядаючись на спогади жінок про започаткування жіночого (більшовицького) руху в м. Олександрівську в березні-травні 1919 р. та про діяльність О. Коллонтай в цьому місті, не відповідає дійсності. Стає очевидним, що перша комісія по роботі серед жінок була створена саме в м. Олександрівську Катеринославської губернії, в перших числах березня 1919 р. за безпосередньої участі начальника політвідділу 1-ої Задніпровської радянської дивізії О. М. Коллонтай

23. Тимченко Ж. П. Організаційні заходи комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919 – 1920 рр.) / Ж. П. Тимченко // УІЖ. – 1965. – № 3. – С. 57 – 65.

№ 1

Спогади Голди Горелік¹ про діяльність перших більшовицьких організацій по роботі серед жінок в м. Олександрівську /Запоріжжі/ в 1919 – 1921 рр.

Серпень 1928 р.

Движение 1918 года

В 1918 г., когда розгорелось революционное движение, когда Гайдамаки здесь разбунтовались, когда они стреляли в здание, где собрались члены Коммунистической партии и расстреляли 8 челов. — тогда был такой момент, что пришлось эвакуироваться и наших не было до 1919 года².

В 1919 г. организовался первый Женотдел³. Тогда была Зав. Женотделом тов. Жемчужина⁴. Первым активом были Горелик и Афонина⁵. Мы работали под руководством Жемчужиной: по больницам стирали белье для раненых красногвардейцев и латали, и мы лазили везде и всюду. Потом приехал 1-й эшалон с ранеными и тифозными красноармейцами на Екатерин. ж. д. И несмотря на то, что они лежали в сыпняке мне тов. Жемчужина приказала, кровь из носа, но чтобы были вычищены вагоны от клопов, чтобы они могли лежать и на следующий день было собрано 10 чел. женщин и это было выполнено. Мы вычистили эшалон в 70 вагонов. Сняли с каждого красноармейца грязное белье и постирали и одели им чистое. И так мы работали для блага Красной армии. Так прошел год. Потом тов. Жемчужина уехала⁶ и осталась на ее место Терк⁷. И так мы продолжали организованно работать. Затем приблизилось 1-е мая и мы собирали деньги и купили красноармейцам подарки.

Нагрузили грузовой автомобиль и повезли все красноармейцам на Екатерин. ж. д. и вместе с красноармейцами праздновали 1-е мая.

Терк тоже уехала, осталась Маруся Макарова⁸ и Харламова⁹. Потом нас послали грузить шпалы, потому, что нужно было чинить железную дорогу. Через несколько недель нас послали выгружать 5 вагонов угля для заводов. После Макарово(й) и Харламово(й)¹⁰ была Зав. Женотделом тов. Михайлович¹¹. И так мы продолжали работать вместе с Женотделом.

После Михайлович была Норкина¹². В 1921 г. мы организовали, в июне месяце, 1-й Детдом. Мы собрали детей со всех концов. В 1921 году меня послали работать в Детдом, где я работаю и до сего времени¹³. Я была совершенно неграмотна и ходила в Ликбез 4 месяца. Немножко выучилась читать и писать. В 1925 году Женотдел выбрал самых организованных делегатов и 8-го Марта преподнесли в партию 12 чел., в то число попала и я. После вступления в партию Женотдел меня прикрепил к 90. Ур. полку¹⁴. И, когда я приходила к красноармейцам, то я имела имя только «мамаша». После Норкиной, я не помню фамилию той, кто была Зав. Женотделом. Потом была тов. Станченко¹⁵, после Станченко уже тов. Вишнякова¹⁶.

Горелик.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 1 — 1зв. Оригінал. Машинопис.

№ 2

**Спогади Таїсії Макарової¹⁷
про діяльність першої в м. Олександрівську більшовицької організації
по роботі серед жінок.**

Серпень 1928 р.

Воспоминание

об организации работы среди женщин в 1919 году.

В 1919 году в гор. Александровск — Запорожье первой официальной организацией работы среди женщин, была «комиссия по работе среди женщин» при паркоме. Выбрали комиссию по инструкции ЦК на общем собрании Александровской организации, насчитывающей тогда около 300 челов. Дело было ранней весной, в марте месяце 1919 года.

Организатором этой новой для нас работы, была тов. Колонтай¹⁸, приехавшая тогда с X-й дивизией Дыбенко¹⁹ на фронт. Она выступала на первом женском собрании в Народном Доме, на площади Революции, особенно пользовалась успехом на собрании — молодежь. За ней мы все ходили по пятам, она открыла новую отрасль работы с отставшей женской массой и предлагала возложить эту работу на женщин-коммунисток. В первую комиссию выбраны были: Даниленко Клавдия²⁰, Макарова Таиса и Макарихина²¹ /работница «Интернационала», сейчас помощник бригадира/. Хотя комиссия существовала при Партийном Комитете, однако, никакого руководства он нам не оказывал и конечно наши мужчины-коммунисты посмеивались с «Бабской комиссии».

На первом же заседании комиссии присутствовали почти все женщины-коммунистки, которых было человек — 20. Так как не знали с чего начать работу и с кем работать, то решили пойти к Колонтай на квартиру и поговорить более подробно о плане работы. Помню, что тов. Колонтай развивала свою речь на счет очень заманчивых коммунистических идей, об общественных кухнях, прачешных,

яслях, школах, как необходимо задачи, которые мы должны разрешить в жизни. Агитация за ... (далі закреслено — прим. авт.) переустройство быта и т. д.

Все это нам казалось таким красивым, легко осуществимым если к этому делу примкнут все женщины. Как приступить к делу, т. е. с чего начать после ухода Колонтай — нам не было ясно. Причина заключалась в нашей политической неграмотности, неумении общественно работать вообще, ибо мы сами только были пробуждены революцией от тяжелой спячки общественного гнета. Имея в голове такие прекрасные коммунистические перспективы, мы начали работать. Обстановка в апреле была еще более-менее спокойной. Белые держались в Крыму, поэтому первый месяц работы был периодом развертывания работы. Среди коммунисток организовывали ... (далі пропущено) проводились громкие читки.

Второй шаг в работе, это было приближение к массам. Начали работать в союзе прислуг ²², в котором руководила Макарихина, очень боевая женщина. Затем организовали Союз «Синька-Краска» ²³, Печатницы ²⁴ и Союз Иглы ²⁵. Фактически это был наш беспартийный актив, откуда в партию вступили при отступлении Деникина несколько женщин. Очень многие приходили в клуб коммунисток и несли охрану наравне с коммунистками. В апреле месяце провели на Слободке в школе «на валах» ²⁶ собрание — жен рабочих и всех женщин вообще.

Это было в одно из воскресений, объявления были расклеены всюду особенно на маленьком базаре. Не помню повестку дня, но агитатор был из мужчин. Проводили собрания все женщины-коммунистки. Ходили тогда гурьбой всюду. Председательствовала Миллер-Колокольцева ²⁷, собрание прошло хорошо и женщин было полный класс. Выступали с речью жена рабочего, коммунистки, много горячего говорили о необходимости освобождения женщин. Разошлись провожаемые любопытством улицы Слободки. На ... (далі пропущено, очевидно, на [этом]) закончилась наша спокойная работа среди женщин. Еще один факт проведения первого мая. Первого мая 1919 г., в момент большого политического напряжения в Александровске и все же грандиозной демонстрации на Екатерининской площади с автомобилями и листовками, печатники самые активные колонны были, большая женская колонна выступала вместе с коммунистками, масса беспартийных женщин, Макарихина со знаменем впереди. После демонстрации, вечер в партийном клубе. Первое мая, последний спокойный день.

Следующие дни, недели и месяцы — осадное положение. Подступил где-то Деникин ²⁸, банды и восстания в Никополе во главе с Григорьевым ²⁹. Объявлен григорьевский фронт, женщины тоже готовятся к борьбе. Организуются курсы сестер, ночная охрана, облавы на контрреволюционеров — буржуазию города. Бессонные ночи в обход города вместе с мужчинами. Приготовление чая на всех, уборка, учеба по санитарии, учеба с винтовкой, а днем несколько часов сна.

Май и июнь до отступления, женщины ведут самую ответственную работу. Женщина Колокольцева — секретарь Парткома ³⁰, 7 человек на фронт, а остальные в Партийном Комитете на страже, на хозяйственной работе. Между прочим, женщины в период месячного пребывания на ночевке в клубе, вели очередь по хозяйственной работе, по очереди ставили самовар, делили сухари, чай и убирали. Жили все дружно, много работали, а женщины пользовались большим, уже товарищеским, уважением (очевидно, далі пропущено) и самоотверженные борцы. На этом заканчиваются мои воспоминания, т. к. военный период передаю описывать своей сестре, хотя сама работала в мае по мобилизации в штабе обороны, целые сутки, отдыхала на столе ибо выполняла несколько должностей.

В секретной части была машинисткой, регистраторшей и вообще во всей канцелярии, в течение двух недель была одна.

После, когда уже прислали других, я уехала добровольно на подавление банды Чайковского в Никополь. Со мной была тов. Воробейчик³¹.

Когда пишешь свои воспоминания через десять лет, когда коммунистическая партия и рабочий класс у власти, окончив победоносно гражданскую войну и занимается социалистическим строительством с 5-ти летним планом, с большим революционным опытом, кажется наша работа в те времена, малой, бессистемной, но горячей, восторженной, самоотверженной, когда коммунисты будь-то женщина или мужчина получали действительное крещение, не через партшколу-учебу хорошей политической развитости, а через самое активное участие в борьбе с врагом, открыто с винтовкой в руках, забывая семью или приведя ее в коммунистическую семью, где ей находилась работа и забывались все обыденные личные дела.

Таисия Макарова.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 2 – 4. Оригінал. Машинопис.

№ 3

**Спогади Марії Макарової
про створення в м. Олександрівську першої більшовицької організації
по роботі серед жінок та про участь
жительок Олександрівська у громадянській війні.**

Серпень 1928 р.

**Воспоминание об участии женщин
в гражданской войне и о работе среди женщин 1919, 20 и 21 гг.**

У нас, в Запорожье, как и в большинстве южных городов Украины, борьба за Соввласть, особенно ожесточенно проходила 19 – 20 год. По тем не полным данным, которые собирают наши историки, в самом Запорожье менялась власть, что-то около сорока раз.

Этот период был периодом закалки и проверки для той кучки женщин, кот. в то время уже начали принимать участие в жизни партии и общественной работе.

Первая организационная ячейка³², которая послужила началом работы среди. Выбрана она была на общем партийном собрании. В комиссию вошли: Клава Даниленко (в то время еще носившая фамилию Андоньева), Макарихина (сейчас работающая на «Интернационале») и Таисия Макарова.

Как всегда новое дело, где нет опыта, работа этой Комиссии шла ощупью. Хотя начало работы шло по правильному руслу. Взялись за организацию женщин в союзе прислуг, как они тогда назывались. Помню горячие споры, как этот союз назвать, и уже тогда решили его переименовать в союз домашних работниц. Макарихина была прикреплена к этому союзу. Кроме этого союза, женщины были в союзе «Синьки-Краски», который организовала Поля Шнеер³³, кот. там сама работала, затем печатницы и неорганизованная масса, работа среди кот. выражалась в докладах на общих собраниях. Помню одно многолюдное собрание женщин, где делала доклад Колонтай о новом быте и участие женщины в общественной

жизни. Собрание прошло с большим подъемом и знаю по многим рабочим семьям, что в это время ссоры на этой почве между мужем и женой проходили большие. Многие рабочие или не пускали своих жен на собрания, куда так все рвались, или, если сам уходил, то жена, по неволе, должна была оставаться с детьми. Это первые драмы в семейном быту, когда женщина начала просыпаться от спячки. Вокруг комиссии организовалось скоро ядро коммунисток и беспартийных, которым пришлось выполнять работу наравне с мужчинами членами партии. Женщина принимала участие в дежурствах в партийном комитете, в обходах города и в других работах, кот. мужчины считали для себя не обязательными, это выдача и организация чая.

Среди коммунисток организовался кружок по изучению учения Маркса. Руководство взяла на себя Бирнбаум³⁴. Начали мы с «экономического учения Маркса», Каутского и оказалось, что это не по нашим силам. Видно и руковод. наш еще не имел опыта в этой работе, что сразу начал читки с таких высоких материй. Кружок наш скоро сам распался, так как приехала из ЦК группа товарищей из которых помню одного Харечко³⁵, которые взялись читать лекции в организованной политшколе для всей парторганизации. В школе все-таки, хотя желание во всех было большое, не пришлось заниматься. Деникин начал продвигаться с Юга и тут измена Григорьева заставила всю организацию перевести в боевую готовность. Григорьевцы наступали с Никопольского поворота и с Екатеринослава. Город объявлен был на осадном положении и вся организация, все ночи проводила в партийном комитете, который тогда помещался в бывш. Азовско-Донском банке. Сразу же были организованы курсы красных сестер и все женщины ночами занимались и готовились к этой работе. Читали нам лекции Уцеховский, Заславський³⁶ тут же в партийном комитете.

На курсах были кроме коммунисток и беспартийные. Помню трех печатниц — Горелик, Лязнова³⁷ и фамилию третьей забыла, кот. впоследствии были на фронте вместе с коммунистками. Май месяц был очень напряженный. Припоминается, что были моменты, когда все было сворочено и ждали только приказа об эвакуации. Скоро Григорьева с Екатеринослава отбили и Запорожской организации осталась на защиту Никопольский участок. Военных сил в городе было мало. Сформированный 1-й Александровский полк представлял собою единицу во все отношениях слабую. Дружин было тоже мало. Сначала послали небольшой отряд коммунистов из Александровского полка красноармейцев во главе с И. Крышкевичем³⁸. Этот отряд, хотя и был вооружен полуманым кулеметом, но держался и отбивался на участке, пока противник появлялся с небольшими силами, а противник сам представлял плохо сколоченную армию. Состав его был крестьянский, кулачки настроенные, которые шли под лозунгом: «За советы без коммунистов и жидов», «Бей жидов комиссаров». Потом воочию убедились, что представляла собою армия Григорьева. Один раз нашим удалось взять в плен человек 30 и среди них, к нашему удивлению, мы нашли двух евреев. Но Григорьев, хотя у него состав армии был разношерстный, имел поддержку среди крестьян, а кругом были села зажиточные, почему нашим приходилось труднее доставать продовольствие не говоря уже о другой поддержке.

Вскоре с фронта начали поступать тревожные сведения и просьбы прислать пополнение. В группу, которых направляли на фронт попало несколько коммунисток в качестве сестер Зося Ротенберг³⁹, Ева Бродская⁴⁰ (погибшая позже),

М. Воробейчик и я, из беспартийных Жукова⁴¹ и Тоня Скляренко⁴². На фронт шли мы с большим подъемом. Помню, что за место кому ехать на фронт, мы, что называется, дрались. Первый раз направили из нас более сильных. Первое боевое крещение мы получили на Бузулукском мосту за станцией Чертомлык⁴³. Наступление наши начали с утра. С нашей стороны был пульман заложённый пресованной соломой, два кулемета. За Никоподем наш отряд рассыпался в цепь и так шли почти до моста. Разведка наша проходила уже мост. По другую сторону моста засели григорьевцы. Вскоре началась горячая перестрелка, противник заметил нашу разведку и начал ее обстреливать. Один из разведчиков Бараниский был ранен в ногу и мы издали видели как он упал и, обливаясь кровью, лежал почти в конце моста. Мне с З. Ротенберг предстояла задача подобрать его. С носилками в руках, под пулями, мы спешили к месту, где он лежал, и впопыхах сами чуть не свалились в воду, так как незаметно наскочили на незаделанную дыру метра два ширины на мосту. Мост исправлялся и ремонт его еще не был окончен. Когда мы добежали до раненого и положили на носилки, подъехал наш пульман с эшалоном и его переложили в теплушку и Бараниский был спасен, хотя ему потом пришлось ногу отрезать.

Григорьевцы все время ожесточенно обстреливали с кулемета, у нас появилось несколько человек раненых даже в пульмане. Оказалось, что пули свободно пролетали через солому и находящиеся в нем оказались под угрозой быть ранеными. Решили дальше не наступать. Наш пульман со всем отрядом отступил, на этом и закончилось это наступление. Раненых отвезли в Запорожье и подготавливались к наступлению на завтра. Этот день для нас оказался печальным. На этот раз нашему отряду без всяких потерь удалось пройти мост. Григорьевцы отступили вглубь по линии ж. д. и наш отряд расположился недалеко от моста. За мостом по левую сторону, в нескольких верстах, была расположена деревня Грушевка. Часть ребят захотела устроить митинг в деревне. Хотя их отговаривали, но они решили пойти, кстати и подшамать хотелось. Пошел Осит, Андреев, Грунин, Ильин, Харченко⁴⁴ и еще четверо, уже не помню фамилий. Как только они ушли, вдруг, с обеих сторон, началась стрельба, по ж. д. двигался пульман, в Грушевке тоже видно было смятение. Нашему отряду застигнутому врасплох, пришлось сворачивать свои монатки и отступать. Отряд отступил, а ушедших товарищей, лучших в нашей организации, мы больше не видели. Дня через три приходит в Никополь, где стоял наш штаб, один из ушедших, Харченко, посидевший весь, от которого мы узнали все подробности. Григорьевцы устроили ловушку. Они пропустили наш отряд вперед, а потом хотели захватить врасплох. Кроме Харченко все ушедшие товарищи в Грушевку были пойманы и на улице тут же зверски изрублены. Харченко случайно спасся, так как ему удалось попасть к какому-то крестьянину, кот. его не выдал.

Весть о гибели наших лучших товарищей дошла до всей организации. И тут уже был поставлен вопрос о серьезном вооружении всего отряда. Приехал Гопне⁴⁵, привезли орудие, два исправных кулемета, патронов, в которых все время ощущался недостаток. Пульман уже выложили мешками с песком и уже более организовано, осторожно пошли брать Грушевку. Это наступление было без жертв. Грушевку раньше хорошо обстреляли с орудия, а затем отряд цепью двигался на Грушевку. Деревня была взята без сопротивления. Нашли сразу же могилу, где зарыты были трупы погибших товарищей, поручили одному товарищу трупы выкопать и отправить в Запорожье, а отряд поехал дальше к Апостоловой⁴⁶.

Стали доходить слухи, что Григорьев идет с Херсона и окрестные крестьяне тоже поднялись против красных.

К этому времени к нам пришло еще подкрепление, приехала еще группа коммунисток: Феня Коган ⁴⁷, Клава Даниленко, Осадчая ⁴⁸, Поля Шнеер, Ольга Янсон ⁴⁹, две беспартийных с Никополя. Нам стало легче. Раненых после каждого наступления прибавлялось, надо было дежурить, ухаживать за ними и, в тоже время, ходить в наступление с отрядом, а сестер было сравнительно мало.

В цепи бывали моменты, когда сестры сами поддерживали дух, помню, когда часть красноармейцев, разутых во время дождя, не хотела идти в наступление, требуя ботинок, кот. негде было тогда достать и только потому, что сестры тоже босые шли, это действовало на них и красноармейцы устыженные шли в наступление.

После ликвидации Григорьевщины, обстановка оставалась напряженная. Появился Чайковский ⁵⁰, Деникин тоже двигался с Юга и вся организация (мова йде про партійну організацію м. Олександрівська) была на чеку. Готовились к отступлению. Прятали литературу для подпольной работы.

На другой день все эвакуировались в Никополь по Днепру. Город был занят Махно, а затем вошли деникинцы. В подполье была оставлена Клава Даниленко, Макарихина (которая потом себя не оправдала), Сошка ⁵¹ и Зеленова ⁵². Помогали им Феня Коган, Сафонова ⁵³, Галя Семенова ⁵⁴. Из Никополя вся организация вместе с семьями эвакуировалась в Киев, где многие женщины пошли на курсы красных сестер, другие в армию и так все рассеялись по всем уголкам. Из оставшихся в Запорожье Галя Семенова и Сафонова были арестованы и сидели в тюрьме, их белые готовились расстрелять, но благодаря Махно, который взорвал тюрьму и всех арестованных выпустил, они были спасены.

1920 год тоже был периодом постоянных смен властей. Работы среди женщин нельзя было проводить. Только конец 1920 года, начало 21 года, после отступления Врангеля, женотдел начал разворачивать свою работу ⁵⁵. Зав. женотд. была Полина Жемчужина, там же работала Гита Михелович, Лиза Тиверовская ⁵⁶, Поля Шнеер, вокруг женотдела был хороший актив, главным образом из жен коммунистов, ушедших на фронт или уже погибших. Это был состав преданный партии, кот. можно было поручить без боязни как и члену партии какую угодно работу.

В начале 1921 года состоялась первая конференция селянок и работниц, которая прошла с большим подъемом, после этого были организованы специальные курсы для селянок, из кот. потом многие вступили в партию, а другие поехали работать на село к себе, помню с того времени Сосницкую ⁵⁷, Голобородько ⁵⁸.

Этот период уже отмечается более плановой работой, уже регулярно работают делегатские собрания, по предприятиям также идет работа по втягиванию работниц, хотя, надо сказать очень слабая.

Женщины вовлеченные в общественную работу принимают активнейшее участие в субботниках, воскресниках и во всяких компаниях. Женотдел представлял собой вечно жужжащий пчельник. Там происходят ссоры и дискуссии на различные темы — особенно, в то время, много спорили по вопросу «новой морали» переустройства быта. Оглядываясь, сейчас, через 10 лет, все таки приходишь к выводу, что в этой области нужно еще много работать и партией и общественным мнением. Это забытый участок. Всколыхнулась сравнительно небольшая часть этой массы, а многие под влиянием нэпа поддаются разложению, тянут за собой и мужа отсюда, вот те гнойники, кот. раскрываются то в одном, то в другом месте.

Нужен уже перелом не только на словах, а в мозгах каждого члена партии, что работа по вовлечению женщин в общест. работу, в партию дело их самих, а не только женотделов, как это у нас, к сожалению, еще многие толкуют и думают.

М. Макарова.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 20 – 23. Оригінал. Машинопис.

№ 4

**Спогади Успенської П. І.⁵⁹
про участь в роботі делегатських зборів жінок-селянок.**

серпень 1928 р.

Делегатка Успенская П. И.

Проработала с 1922 года по 1925 г. работа была такова: делегатки-селянки политично не развиты, а так же в то время комячейка была слаба, чтоб провести работу делегатке было очень трудно. Были конференции, делегатки были посланы на конференцию, слушали доклад о народном положении, но чтобы дать развитие делегатке не было возможности, по слабости ячейки. Каждая делегатка стремилась защищать государство и пойти навстречу коммунистической ячейке. Но т. к. делегатка была забитая и неразвита политически, (далі закреслено) работа их была слабая. Дать делегатка отчетность о своей работе по общественной линии не могла, т. к. в то время была политически неразвита. Выполнять работу только могли по Детдому и стремились взять детей заброшенных и голодных, под покровительство коммунистической ячейки, но их работа была слаба, т. к. в то время голод был и не было откуда взять средств. Средства были небольшие. И в общественной работе делегатки были слабы. Не было в то время кому руководить делегаткой, чтобы делегатка могла дать отчет о своей работе.

П. Успенская.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 26. Оригінал. Машинопис.

№ 5

**Спогади Карманової І. С.⁶⁰
про участь в роботі делегатських зборів жінок м. Запоріжжя**

20 серпня 1928 р.

Мои воспоминания

В 1924 г. посещая женские собрания при заводе № 29, я была выбрана делегаткой от жен рабочих. В то время на все Запорожье было одно делегатское собрание при партийном клубе. Занятие с делегатками проводилось путем докладов, а не систематически по определенной программе, что не давало возможности усвоить тот или иной вопрос. Делегатки не прикреплялись к Горсовету и друг. учреждениям, а если нужны были женщины для какого-либо обследования или общественной работы, то после делегатского собрания привлекались путем добровольного записывания.

Продолжая все время работать на общественной работе я пришла к такому заключению, что вне рядов коммунистической партии жизнь моя невысказана, а потому в 1925 году подала заявление и была принята в ряды К.П.бУ.

Сейчас я работаю женорганизатором на заводе № 29, жалею лишь об одном, что имея сейчас 50 лет за плечами, я слишком поздно вступила на правильный путь, а потому мой призыв к трудящимся женщинам: ИДИТЕ В РЯДЫ ВКП(б). НАШЕ МЕСТО ТОЛЬКО В ПАРТИИ, ИБО БЕЗ УЧАСТИЯ ШИРОКИХ ЖЕНСКИХ МАСС СОЦИАЛИЗМ НЕ МЫСЛИМ (виділено прописними літерами).

20-го августа 1928 г.

гор. Запорожье.

И. С. Карманова

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 27. Оригинал. Машинопис.

Коментарі до документів

¹ Горелік Голда Ізраїлівна (1887 – *). Єврейка. Робітниця Олександрівської приватної друкарні. Вдова. Активістка жіночого руху. Учасниця громадянської війни на Півдні України. Освіта нижча. Член КП(б)У з 1924 р. Висуванка КП(б)У на господарську роботу.

² За офіційною версією радянської історіографії місто було звільнене «олександрівськими бойовими загонами за допомогою червоноармійських частин» в середині грудня 1918 р. [8, с. 83; 9, сс. 68 – 69].

³ В тексті першим жінвідділом авторка, помилково, називає «Комісію по пропаганді і агітації серед робітниць» – попередницю жінвідділів. Ця комісія була створена в м. Олександрівську в перших числах березня 1919 р. при Олександрівському парткомітеті КП(б)У. Рішення про реорганізацію «Комісій» у відділи по роботі серед робітниць і селянок / жінвідділи/ було прийняте ЦК РКП(б) у вересні 1919 р.

⁴ Авторка помиляється, Жемчужина П. С. (Карповська П. С) почала працювати завідувачою жінвідділом при Олександрівському парткомі КП(б)У з листопада 1920 р. В перші роки Радянської влади традиція вказувати в документах та газетних публікаціях лише прізвища дійових осіб була загальноновизнаною нормою, як і обов'язкове звертання до особи – «товариш».

⁵ Афоніна Софія Іларіонівна (1882 – *). Росіянка. Активістка жіночого руху в м. Олександрівську. Освіта початкова. Член КП(б)У з 1924 р. Висуванка КП(б)У на господарську роботу. Працівниця ДОПР. Наглядачка. Депутат Олександрівської / Запорізької / міської ради 1-го складу (13 лют. – 11 верес. 1921 р.).

⁶ Завідувача жінвідділом при Запорізькому (Олександрівському) парткомі КП(б)У П. С Жемчужина на початку травня 1921 р. виїхала до столиці у розпорядження ЦК КП(б)У. Спроби місцевого партійного керівництва «домовитись» із ЦК і повернути П. Жемчужину до Запоріжжя успіхом не увінчались. В Запоріжжя П. Жемчужина більше не повернулася. Невдовзі вона переїхала до Москви і вийшла заміж за В. Молотова.

⁷ Терк Флора Мойсеївна (1899 – *). Єврейка. Член КП(б)У з квітня 1920 р. В 1921 р. деякий час працювала інструктором-організатором жінвідділу при Запорізькому губкомі КП(б)У.

⁸ Макарова Марія Андріївна (1898 – *). Активна учасниця більшовицького жіночого руху в Запорізькому краї. Член КП(б)У з червня 1919 р. Освіта середня

(жіноча гімназія, факультет суспільних наук). Учасниця громадянської війни на Півдні України.

⁹ Харламова Марія Миколаївна (1882 — *). Активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську і Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом Запорізького повітово-міського комітету КП(б)У в 1922 — 1923 рр. Член КП(б)У з 1918 р. Депутат Олександрівської (Запорізької) міської ради 1-го, 2-го, 4-го і 5-го складу.

¹⁰ Літери (й) дописано від руки, простим олівцем.

¹¹ Михелович (Михайлович) Гіта Мойсеївна. Організаторка жіночого руху в Запорізькому краї. Працівниця жінвідділу при Олександрівському повіт-міськкомі і губкомі КП(б)У в 1920 — 1926 рр. Член КП(б)У з 1918 року. Член Запорізької міської ради робітничих та червоноармійських депутатів 1-го складу (13.02 — 11.09.1921) та 2-го складу (11.09.1921 — 05.11.1922). Член губвиконкому по виборах до місцевих Рад (1921).

¹² Норкіна Євгенія Ісаківна (1895 — *). Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом окружного комітету КП(б)У в 1924 — 1925 рр. Член КП(б)У з 1922 р.

¹³ Спогади Голди Горелік і всіх інших учасниць цих подій були написані в серпні 1928 р.

¹⁴ В тексті допущено помилку. В Олександрівську був розквартирований 9-й Уральський стрілецький полк 30-ї Іркутської дивізії ім. ВУЦВК.

¹⁵ Станченко. Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом окружного комітету КП(б)У в 1925 — 1926 рр.

¹⁶ Вишнякова. Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом Запорізького окружного комітету КП(б)У в 1927 — 1929 рр.

¹⁷ Макарова Таїсія Андріївна. Організатор і активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську /Запоріжжі/. Член комісії по агітації і пропаганді серед робітниць створеної при Олександрівському партійному комітеті (КП(б)У) в березні 1919 р. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

¹⁸ Коллонтай Олександра Михайлівна (дівооче прізвище Домонтович) (1872 — 1954). Українка за походженням. Член РКП(б), політичний діяч, перша в світі жінка — дипломат, жінка — міністр, ініціатор створення жінрад та засновниця жіночого руху в Радянській Україні. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

¹⁹ В тексті помилка. В 1919 р. П. Дибенко командував 1-ою Задніпровською Радянською дивізією.

²⁰ Даниленко (Андоньєва) Клавдія. Активістка жіночого руху в Запорізькому краї. Членкиня першого складу комісії по агітації і пропаганді серед робітниць (комісія по роботі серед жінок), створеної при Олександрівському партійному комітеті (КП(б)У) в березні 1919 р. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України. Підпільниця.

²¹ (Макаріхіна) Макаренко Марія Тимофіївна (1893 — *). Робітниця. Зварювальниця заводу «Інтернаціонал». Позапартійна. Активістка жіночого руху у Запорізькому краї. Членкиня першого складу комісії по агітації і пропаганді серед робітниць при Олександрівському партійному комітеті КП(б)У. Організатор та активна учасниця руху жінок-делегаток в м. Запоріжжі. Активістка жінвідділу. Організатор спілки жінок «Союз Домашніх Робітниць» (1919 р.). Депутат Запорізької міської ради 3-го складу (1922 р.). Депутат і член Президії міськради 5-го складу (1925 — 1926 рр.).

²² Мова йде про спілку жінок — домашніх служниць. В березні — квітні 1919 р. вона була перейменована на «Спілку домашніх робітниць»

²³ Спілка жінок — робітниць «Синьки-Краски» була заснована в квітні 1919 р. Організатором і керівником спілки була активістка жіночого руху в м. Олександрівську Поліна Шнеєр.

²⁴ Спілка жінок — робітниць друкарень та поліграфічних майстерень м. Олександрівська «Печатниці» була заснована в квітні 1919 р.

²⁵ Спілка жінок — робітниць «Союз Иглы» була заснована в квітні 1919 р.

²⁶ Мова йде про приміщення Олександрівської міської народної школи. Будівля школи «на валах» (на місці земляних оборонних споруд — валів, що оточували Олександрівську фортецю з заходу) збереглась до наших днів і нині знаходиться в районі вул. Героїв Сталінграду (район Малого ринку.).

²⁷ Міллер-Колокольцева Євгенія А. Партійна і радянська діячка. Організаторка та активна учасниця більшовицького жіночого руху в м. Олександрівську. Член КП(б)У. В червні — на початку липня 1919 р., виконувала обов'язки секретаря парткому КП(б)У м. Олександрівська. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

²⁸ Війська генерала Денікіна, за даними радянської історіографії, захопили м. Олександрівськ 10 липня 1919 р. [9, с. 241].

²⁹ Никифор Григор'єв. Керівник збройного селянського повстання на Півдні України. З початку 1919 р. його багатотисячний загін разом з армією Нестора Махна входив до складу 1-ої Задніпровської Радянської дивізії і вів бойові дії на боці Червоної армії. Осередком повстанського руху отамана Григор'єва було місто Нікополь.

³⁰ Мова йде про Євгенію Міллер-Колокольцеву.

³¹ Воробейчик Марія. Робітниця. Член КП(б)У з 1919 р. Активістка жіночого руху в Запорізькому краї. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³² Мова йде про комісію по агітації і пропаганді серед робітниць «Комісія по роботі серед жінок» створену при Олександрівському парткомі КП(б)У в перших числах березня 1919 р.

³³ Шнеєр Поліна. Робітниця. Член КП(б)У з 1919 р. Організатор і активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську /Запоріжжі/. Єврейка. Організатор спілки жінок — робітниць «Синька-Краска». Учасниця Громадянської війни на Півдні України. Організатор першого відділу по роботі серед жінок (жінвідділу) при Олександрівському губкомі КП(б)У (1920 — 1921).

³⁴ Бирнбаум. Політпрацівниця. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³⁵ Харечко. В 1919 р. працівник ЦК КП(б)У. Лектор.

³⁶ Уцеховський, Заславський. Олександрівські лікарі.

³⁷ Лязнова. Робітниця Олександрівської приватної друкарні. Єврейка. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³⁸ Кришкевич Іван. Один з організаторів 1-го Олександрівського радянського полку. Член КП(б)У. Командир одного з підрозділів.

³⁹ Ротенберг Зося. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁰ Бродська Єва. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴¹ Жукова. Сестра милосердя. Робітниця. Росіянка. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴² Склярєнко Тоня. Сестра милосердя. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴³ Станція Чортомлик, тепер Дніпропетровської області.

⁴⁴ Осіт, Андрєєв, Грунін, Ільїн, Харченко. Бійці Олександрівського революційного загону сформованого для захисту міста від військ отамана Григорьєва. Харченко М. І. був одним з очільників загону і організатором більшовицьких бойових дружин в м. Олександрівську. В. Осіт невдовзі став організатором і очільником Олександрівських комсомольців.

⁴⁵ Гоппе Микола Іванович (1887 — ?). Росіянин. Освіта домашня. Член КП(б)У з 1919 р. До лютневої революції служив матросом на флоті. З жовтня 1917 р. на радянській роботі. З січня по червень 1919 р. — військовий комісар міста Олександрівська та Олександрівського повіту і одночасно командир 1-го Олександрівського радянського полку з ліквідації залишків білогвардійських та петлюрівських військових загонів. У травні — червні 1919 р. начальник штабу оборони міста Олександрівська від військ Денікіна. З листопада 1920 р. працював головою Олександрівського губернського революційного трибуналу. Член Олександрівської міської ради 1-го скликання (02. 09. 1921) та 2-го скликання (09. 10. 1921). Член Запорізького губкому КП(б)У.

⁴⁶ Апостолово. Залізнична станція, тепер Дніпропетровської області.

⁴⁷ Коган Феня. Сестра милосердя. Член КП(б)У з 1919 р. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁸ Осадча. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Українка. Робітниця. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁹ Янсон Ольга. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁰ Чайковський. Отаман, очільник повстанських військових угруповань, які воювали проти Радянської Армії на Півдні України.

⁵¹ Сошка. Підпільниця. Єврейка. Активістка жіночого руху в м. Олександрівську.

⁵² Зеленова. Підпільниця. Безпартійна. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵³ Сафонова. Підпільниця. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁴ Семенова Галина. Робітниця. Член КП(б)У. Підпільниця. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁵ Жінвідділ при Олександрівському губкомі КП(б)У був створений в кінці серпня 1920 р., а розпочав свою роботу фактично з листопада 1920 р.

⁵⁶ Теверовська Єлизавета Миколаївна. Член КП(б)У. Організатор і активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Єврейка. Завідуюча губернським жінвідділом (липень 1921 — серпень 1922 рр.). Член Запорізької міської ради 1-го складу (13. 02. — 11. 09. 1921 р.) та 2-го складу (11. 09. 1921 — 05. 11. 1922 рр.).

⁵⁷ Сосницька Олександра Б. Член КП(б)У з 1923 р. Активістка жіночого руху на селі.

⁵⁸ Голобородько. Член КП(б)У. Активістка жіночого руху на селі.

⁵⁹ Успенська Поліна І. Селянка. Активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Активістка делегатських зборів на селі.

⁶⁰ Карманова І. С. (1878 – ?) Робітниця. Член КП(б)У з 1925 р. Активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Жінорганізатор. Активістка делегатських зборів.

Кривоший А. П.

**«Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении ...»
как источник для изучения истории Южной Украины 1918 – 1924 годов**

Автор впервые вводит в научный оборот нарративные источники, которые через призму судеб конкретных людей, освещают события происходившие на Юге Украины в пределах г. Александровска (Запорожья) и Екатеринославской (Запорожской) губернии в 1918 – 1924 годах. Очевидицы, а иногда и активные участницы, описанных в воспоминаниях событий, рисуют картины повседневной жизни жителей региона, отдельные сценарии участия женщин в официальном (большевистском) женском движении, а также в вооруженной борьбе большевиков за власть. Воспоминания проливают свет на неизвестные страницы жизни и деятельности А. М. Коллонтай в Украине.

Kryvoshiy O. P.

**«Reminiscences about female participation in the Civil War and female movement ...»
as a source for historic study of Southern Ukraine in years 1918 – 1924**

For the first time the author introduces narrative sources, which highlight the events in Southern Ukraine (Alexandrovska region) Ekaterinoslav guberniain 1918 – 1924 through the fate of certain individuals. Witnesses and sometimes active participants of the events given in the reminiscences describe everyday life of regional population, scenes when women took part in Bolshevik movement and armed struggle for power. The reminiscences throw light at unknown pages in the life and activity of A. M. Kollontay in Ukraine.